

MARTIN
RHEINHEIMER

Chudáci, žebřáci a vaganti

*Lidé na okraji
společnosti*
1450–1850

volné chudinské pečovatelské s kontrolní pravomocí; potřebnými penězi přispívali členové společnosti.

Nápadná je rozdílnost, s jakou k chudým přistupovaly různé vrstvy. Příslušníci spodních vrstev dávali nadále almužny žebřákům, kteří o ně žádali. Volili raději přímé formy, kdežto vyšší vrstvy užívaly spíše formy abstraktní. Už instituce, jež na chudé vybíraly, ale dary rozdělávaly podle vlastních hledisek, nebyly tak přímou pomocí, jako když dal člověk žebřákovi něco sám. Na bezprostřednosti ještě více ubíraly snahy filantropů o zlepšení chudinské péče. V tak rozličných formách se zračí jednak schopnost abstraktnějšího myšlení, jež se prosazovalo v majetnějších a vzdělanějších vrstvách, jednak to, že chudší skupiny obyvательства pod vlivem konkrétnějších zkušeností s nouzí setrávaly také u konkrétnějšího myšlení zaměřeného na bezprostřední problémy.

Instituce, které už existovaly, však změnily i chování nižších vrstev. Nádělníci platili, pokud něco vydělali, ze svých hubených mezd chudinskou daň a odtud povstalo – jak správně postřehl pastor Holt – „míně- ní, že chudás má *právní nárok* něco žádat“.¹¹¹ V souvislosti s pohřebními bratrstvy a gildami – původně městskými zařízeními, která se po uvolnění souseckých vazeb rozšířila všeobecně – mohla být nově vytvářená chudinská péče snadno chápána jako určitý druh nuceného pojištění (ačkoli tak nebyla zamýšlena).

V Anglii začali malí vlastníci půdy již od konce 17. století ve stáří využívat chudinskou pokladnu, do níž celý život přispívali. Rovněž ve šlesvickém Grobsoltu požádal Jürgen Thomsen roku 1865, „aby s ohledem na vysoké stáří jeho i manželky mu byla až do smrti pravidelně vyplácena přiměřená podpora, za což on rád přenechá svou chalupu i s pozemkem chudinské péči do plného užívání“.¹¹² Staří lidé, kteří se už nemohli žít vlastní prací, uchýlovali se vědomě k chudinské pokladně jako ke starobnímu důchodu. Majetek (být nepatrný) sloužil jako prothodnota – a chudinské kolegium na to přistoupilo. To byla ovšem jen krajní cesta, neboť s chudinskou podporou byl stále ještě spojován takový sociální úpadek, že se nikdo o ni neucházel rád. Staří lidé pochopitelně žádou jinou perspektivu neměli. Zavádění sociálního pojištění od konce 19. století zahájilo tento vývoj. Proti integrujícímu působení sociální péče stály ovšem vraném novověku marginalizace a kriminalizace osob bez stálého bydliště.

„Falešní“ žebřáci a podvodníci

Žebřota a nestálý pobyt

Zemědělská společnost pozdního středověku a raného novověku, vázaná na pozemkové vlastnictví, se sama považovala za useclou, i když v ní bylo mnoho prvků neusazenosti. Vyšší dynamičnost měst („městský vzduch osvobozuje“) umožňovala odliv napětí z venkovské společnosti a pomáhala tak udržovat status quo. Při stálém přílivu nových lidí zvenčí se však města musela bránit nekontrolovanému přenosu konfliktů. Domovské právo posilovalo princip stálého pobytu, protože to byl jediný způsob, jak byrokraticky řešit problém zaopatřování chudých. Tím ale zároveň eliminovala všechny, kdo neměli žádný „domov“, například Cikány, a pomáhala upevňovat jejich cizí identitu.

Uřité uznávané formy nestálého pobytu byly společensky institucionalizovány a patřily dokonce běžně k některým povoláním: vandrování tovaryšů a studentů nebo migrace venkovské čeledi. Zpravodla se migrací rozuměla pomíjivá fáze a přechod k novému stálému pobytu. Vyvinuly se pevné formy kontroly těchto pobytů. Vandrování bylo možné poznat podle zvláštního oblečení, jejich postavení tím bylo jasně dáno. O to víc musel narušovat pevný řád světa falešný žebřák, který si navlékl mníšský hábit. Když se feudální panství, jež do určité míry připouštěla zapojení i mobilním osobám, proměnila v předehůdce moderních teritoriálních států, staly se pohyblivé osoby a skupiny mimořádně rušivým faktorem, protože se vymykaly této nové formě vlády. Represe zaučila zvlášť urputně proti nekontrolovaným kočovníkům.

Rubem počátku stanoveného Bohem byli především cizí žebřáci. Podsovalo se jim všechno nemorální, zlé či zakázané. Pokud se zpočátku činily pokusy odstranit je ze společnosti vypovídaním, změnila se v polovině 16. století formulace tohoto záměru. Neměli už být „vypo-

vřídání“, nýbrž „vymýcení“ a společnost od nich „očistěna“. Zprvu to ještě bylo méněno obrazně. Žebráci byli v pravém slova smyslu špinaví, což se přenašelo na společnost. Právě v souvislosti s morem, který lidé spojovali s nečistotou a krysyami v chudinských čtvrtích, ale který býval také zavlečen z ciziny, se v žebřácích, a hlavně v žebřácích cizích, spatřovala hrozba. Opatření proti této skupině souvisela ještě v 16. století téměř vždycky se zásobovacími krizemi a s nebezpečím nepokoju, jež z nich plynulo, nebo s akutní hrozbou moru.

„Čeled bez pána“, v Anglii *masterless men*, kterou nebylo možné včlenit do stavovské společnosti, stihala od 16. století vrchnost stále přísnějšími tresty. Galeje a cejchování byly běžné v celé Evropě. V Anglii trestal *Vagrancy Act* z roku 1598 každého, kdo se bezdůvodně potuloval. Protože už tak byl nestálý pobyt v raném novověku trestně stíhán, byly dříve profesionální kriminalité otevřeny. Vypálení cejchu nebo vypovězení ze země často způsobily, že se člověk dostal definitivně do ilegality. Když byl označen za tuláka, nezřídka se pak stal opravdu zločincem.

Většina těch, kdo pobývali na cestách, to přirozeně nedělala pro potěšení. Sezónní dělníci, kotláři, podomní obchodníci nebo hudebníci šli za svou prací. Jiným chyběly společenské vazby. Kdo porušoval vnitrospoločenské hranice, tedy normy, musel v pozdním středověku a v raném novověku nutně překračovat i hranice prostorové. Vypovězení ze země bylo za raného novověku mezi tresty nižšími než hrdelní běžné a bylo ukládáno stále častěji. Osoby porušující zákon často tuto sankci předjímalý a odcházely dobrovolně. Lidé utkali z domovské obce kvůli neúnosným dluhům, kvůli náboženskému pronásledování nebo proto, že neměli jiné východisko z neutěšeného manželství. Sexuální přičiny jako cizoložství, ale i drobnější krádeže se mnohdy trestaly vypovězením ze země a vyháněly dotyčné proti jejich vůli na potulku. V 16. a 17. století patřili k obávaným pocestným nezaměstnaní zemědělní čeledíni, v 18. století to byli vysloužilí nebo zběhlí vojáci. Ani oni neputovali zrovna dobrovolně, nýbrž proto, že byli společensky vykořeneční. Z okraje společnosti pocházeli též příslušníci „nepočestných“ povolání jako pohodní a pasteveci, jejichž bylo mezi lidmi bez stálého pobytu neúměrně mnoho. Leckteří kočující lidé byli sami dělní tuláky a neměli nikdy příležitost zapojit se do usdlé společnosti. V Salzburku koncem 17. století uvádělo 21 % zatčených mladých žebřáků, že se

almužnicovým životem už jejich rodiče. Nebyli nijak vázáni na určitá místa a mnozí nikdy nepoznali usdlý život a modely chování, jaké k němu patřily. Pro jiné bylo kočování vědomou alternativou k usdlému životu na nízkém společenském stupni.

Příležitostní a sezónní dělníci, kteří šli za prací, se rekrutovali z pomězi usdlých příslušníků spodních vrstev a byli na potulce jen přechodně. Často museli cestou prosit o almužnu; tak v 17. století procházelo Lyonem každý měsíc 1000 až 1500 dočasně nebo trvale nuzných migrantů. Jim – stejně jako valně části spodních vrstev – hrozilo vždycky nebezpečí, že ztratí stálý pobyt natrvalo. Řemeslní tovaryši nebo sloužící museli jít v nouzi také po žebrotě. Nedostatek práce, nemoc, drobná provinění, to všechno mohlo zapříčinit další úpadek. Právě skupiny, jež byly tak jako tak přivykly spíše životu na cestě, mohly velmi snadno skoncovat s usdlým životem definitivně.

Roku 1527 publikoval Martin Luther německou verzi *Liber vagatorum* pod titulem *O falešném žebřákoví Bubereyovi*. V úvodu píše, že podporu si zaslouží jen domácí, usdlí, „skuteční“ chudí, kdežto cizí, převandrovali žebřáci nemají být nadále tolerováni. Ve skutečnosti se touto zásadou řídily v raném novověku vrchnostenské normy jak v protestantských, tak v katolických oblastech. Myslenka domovského principu a společné kasty, jež měly být podle směrnic evangelických církví zavedeny všude, selhávaly ovšem na tom, že se tak v praxi plně netailo, takže o mnohé potřebné nebylo postaráno a oni přes všechny základy museli žebrot dál.

Především na venkově byla chudinská péče vesměs nedostatečná. Roku 1633 zjistila biskupská vizita v okolí Bordeaux, že „chudí byli ubytovávaní ve chlévech, kde neměli žádná lážka, dostávali jen trochu chleba a polévky jako almužnu“.¹³⁵ V saské Gottleubě brali roku 1577 lidé s sebou do kostela všechno, co chtěli dát jako almužnu, uložili to do velké putny, „ať to byl chléb, koláče, vejce, máslo, sýr nebo peníze“.¹³⁴ Farář to pak se zbožnými připomínkami rozdával domácním chudým. V mnoha krajích byli chudí v jednotlivých hospodářstvích započítováni po řadě; staří, nemocní a sirotci byli v licitaci svěřováni těm, kdo zádalí nejnižší cenu, ale zato se o ně bezpochyby starali nejhůř. V anglických a mnoha nizozemských vesnicích existovala již v 17. století institucionalizovaná chudinská péče, kdežto například ve Šlesvicu-Holskýnsku byly ve všech farnostech zřízeny chudinské pokladny

teprve během století osmnáctého. Ještě Jakob Gülich v polovině 19. století, jak jsme viděli, musel svoje děti „občas posílat na žebrota“.

Kromě toho bylo ve skutečnosti obtížné rozlišit od sebe žebračky oprávněné a neoprávněné. Praxe, tedy neprosazování nařízení, ukazuje, že většina úředníků, kteří s chudými konkrétně jednali, si toho byli dobře vědomi. Přesto se mezi tuláky najdou právě ti, kteří mezi podporovanými chudými chybějí, totiž svobodní muži. Ani nejistější represe nezabránily tomu, aby po cestách raného novověku netáhly celé kolony žebraků. Nízké odhady mluví koncem 18. století o tom, že tuláci činili 2 % veškerého obyvательства, vysoké odhady uvádějí dokonce 10 %.

Žebrota měla různé podoby: místní chudí prosili po sousedství o chléb nebo peníze, příležitostně žebračky donutila žádat o almužnu jen občas krutá nouze, ale žebračky profesionální neměly daleko ke zločineckému podsvětí. Kromě toho ve městech žebračky děti a tlupy mladistvých.

Mnozí žebračky žili ještě u sedle a využívali svůj sociální kapitál. Zjména při žebrotě od domu k domu byla nemálo důležitá osobní důvěra. Ze svého sociálního kapitálu těžili pětasedmdesátiletý stařec, jemuž sousemi v Lipsku „dávali každou neděli strojek chleba.“ Jiný starý muž tam chodil „po domech prosit u známých“.¹¹⁵ Přímé oslovování lidí na ulicích a trzích bylo anonymnější, stejně jako žebrota u kostelů a městských bran.

Často musely i v rodinách ještě úplných přispívat k obživě žebrotaou děti. Jelikož rodiny nádeníků a nejménších chalupníků byly odkázány na práci obou rodičů, mohla nemoc, smrt nebo nezaměstnanost už jednoho z nich přivést rodinu na mizinu. Rozbití rodiných vztahů nemuselo být jen důsledkem „ekonomie nouze“. Macechy zajišťovaly to málo, co bylo, vlastním dětem; otcové opouštěli rodiny, protože to byl nejsnazší způsob rozvodu, nemanželské děti bývaly nejčastěji ponechávány samy sobě, zatímco matky pracovaly. Děti, jež vyrůstaly bez matky, jako patnáctiletý Georg Riser z Mittersillu, mívaly otce, kteří se o ně pořádně starat nemohli nebo nechtěli. Čtrnáctiletý Christian z Embachu neznal své příjmení a nevěděl, kdo je jeho otec ani matka, „považoval za svého otce jen toho člověka, který ho nechával u sebe v embasském hostinci“.¹¹⁶

Zatímco ostatní žebračky chodili po almužnách většinou sami nebo jako rodina či v malých skupinkách, mládež mužského pohlaví se příležitostně sdružovala do houfů. Ve Vídni byly koncem 17. století pravidel-

ně zadržováni *compagnies* chlapců ve věku osmi až sedmácti let. Tlupa pro ně plnila funkci *peer group*, skupiny sobě rovných, a znamenala pro opuštěné mladistvé jakousi náhražku rodiny. Často jeden z nich udával tón. „Vůdcem smečky“ v jedné takové skupině, vyslýchané roku 1670, byl Hans Scheller; hoch třinácti- nebo čtrnáctiletý. Skupinu tvořilo osm chlapců mezi deseti a patnácti léty.¹¹⁷

Žebračky se zadržovali nejraději na místech, kde mohli nejspíš doufat v almužnu. O jejich stále přítomnosti u kostelů a na náměstích nejen všichni věděli, ale byla také věcným kamenem úrazu. Kontrolou potřebnosti, zřízením vrchnostenské chudinské péče a zapuzováním citlivých almužníků se sice činily pokusy předcházet největším nepravostem, ale nikdy se to nedářilo úplně. Když nepouštěli žebračky do města, přesunul se jen problém o kousek dál, k městským branám, kde „obtěžovali“ cestující. Protože mnoho hradeb bylo v žalostném stavu, dářilo se cizím žebračkám pronikat do měst tihlinami nebo přes hory odpadků, jež se před hradbami tyčily, takže kontroly u bran neměly smysl.

Už v soudobých pramenech jsou profesionální žebračky terčem řady předsudků. Jsou prý na práci příliš líní a žebřáním si prý přijdou na víc, než ti, kdo pracují. Nakonec postavily vrchnostenské výnosy tuláky, osoby práce se štítící, žebračky a zloděje formálně na stejnou úroveň. Skutečnost byla složitější. Jistě se někteří žebračky vyhýbali práci. Většina z nich se však touto cestou vydala, protože jinou možnost neměla. Mnozí tuláci se potloukali po světě, protože nikde neměli domov, jiní dávali životu na toulce vědomě přednost před omezující závislostí na chudinské pokladně. V létě, po válkách a v dobách krizí proud tuláků vždy znatelně zesílil.

Vídli jsme však již v souvislosti s putujícími ženami, že hranice mezi usedlým životem a životem bez stálého pobytu nebyly tak ostré, jak by se podle výnosů zdálo. Silnice a sídliště byla úzce propletena, mezi těmito tak odlišnými životními styly se prostírala síť vztahů. I lidé bez stálého pobytu se řídili podle měšťanských norem, třebaže jim čas to nemohli dostát, a usedli akceptovali strategie tuláků k přežití, ba dokonce s nimi uzavírali ujednání. Příliš přísné zákony, jako anglické, se ukázaly být v rozporu se skutečností, protože posilovaly také lidi migrující za prací. Proto *Act of Settlement* z roku 1662 zase povoloval určitou míru migrace a zákon z roku 1697 dokonce povzbuzoval k putování do oblastí, kde bylo pracovních sil třeba.

Kriminalizace cizích žebřáků je přivedla do blízkosti zločinců z povolání. V dalším textu se proto budeme zabývat mechanismy kriminalizace, úlohou lidí vytlačovaných na okraj společnosti a jejich vzájem k většímu společností. Potom se obrátíme k technikám profesionálních žebřáků a pak profesionálních zločinců: zlodějí, žhářů, lupičů. Veřejné mínění je stikalo do jednoho pytle, pronásledovalo je, nebo glorifikovalo. Jejich způsob života, diktovaný bídou, ustupuje přitom většinou do pozadí, skutečnost a smyslenky splyvají, ale tito lidé, pro něž v usledle společnosti nebylo místo, si vyvinuli často úplně originální strategie, jak přežít na okraji společnosti.

Žebřáci z povolání

Johann Gottfried Kästner oslepl už v dětství na pravé oko, snad po nešťovicích. U svého otce v Berlíně se vyučil řezníkem, a pak se jako tovaryš vydal na zkušenu. Roku 1772 utrpěl na vandru těžký úraz, po němž mu zchroumla levá paže. Kromě toho nedoslýchal. Protože nemohl dost dobře vykonávat své povolání, stal se profesionálním žebřákem. Využil přitom skutečnosti, že cechy a bratrstva řemeslníků pomáhala vandrujícím tovaryšům v nouzových situacích. Mohl tak putovat od jednoho cechu ke druhému a prosit o přispění. Dostal obvykle více, než by mezi městy po vesnicích vybíral na almužnách. Obratně využíval svá postižení a proměnil tak nevhodnost toho, že se nemohl věnovat řemeslu, vlastně ve výhodou.

Uměním žebřáka z povolání ostatně bylo využívat existujících struktur. Nebyl jen bezmocnou obětí, třebaže k jeho povolání patřilo, aby právě takový dojem budil, nýbrž také aktivně jednal. Našel si ve společnosti místo, jehož mohl cílevědomě využívat. Kästner vůbec nebyl „vykořeněný mladý muž“, on dovedl „svůj život žebřáka systematicky a racionálně organizovat.“¹¹⁸ Produkt, který vyráběl a prodával, byla konkrétně prožívaná potřeba, jeho them byla mílosrdnost majetných, podněcovaná vědomým nebo nevědomým strachem z vlastního zchudnutí. Kdo ho podaroval, učinil dobrý skutek, pomohl narušenému řádu světa aspoň trošičku na nohy, prospěl spásě své duše. Obě strany tak něco získaly a žebřák měl živobytí.

Čím více chudých lidí proudilo do měst, tím větší byl tlak konkurence. Aby dostal almužnu, musel žebřák působit ubožejším dojmem

než druhí. K tomu si pomáhal různými triky a technikami. Mnozí nevěhali ani před vysloveným podvodem. Již roku 1343 vypočítává augsburská smolná kniha devět druhů podvodných žebřáků: jedni předstírali padoucnici, jiní tvrdili, že činí pokání za vraždu pokrevního příbuzného, někteří simulovali nemoc, další chodili v oblečení duchovní osoby, jako že putují do Říma, případně se vydávali za nemocné mnichy. Jiní dělali, že jsou choromyslní nebo že jsou pokřtění Židé. V pozdním středověku se žebřáci z povolání dále specializovali, což se projevilo ve stále hojnějším množství typů, jak je vypočítávají spisy jako *Speculum ceterantorum* nebo *Libet vagatorum*. V augsburské smolné knize figuruje už roku 1366 Ann Stockerinová jako podvodnice hrající duševně nemocnou: „...pobíhá jako smyslivá zbavená a tahá z lidí peníze.“¹¹⁹ V jednom magdeburském zatykači z roku 1540 je žena jistého hledaného zločince viněna, že předstírá těhotenství, aby vymámila almužnu: „Vype si přičo a postává před kostely.“¹²⁰ Stávalo se dokonce, že žebřáci týrali své děti nebo je mrzачili, aby budily soucit. Ale to byly případy výjimečné.

Kdo provozoval žebrotu jako povolání, musel být dobrý organizátor. Jako každý řemeslník potřeboval i profesionální žebřák určité „náčiní“. Bylo to za prvé nutné oblečení, potíhané, nedostatečně a mnohokrátí správané, z něhož bylo zřejmé, jak je potřebný. Když chtěl žebřák zapůsobit svou invaliditou, potřeboval berlu nebo obvazy. Tělesné postižení se mohlo stát „pracovním nástrojem“, bylo-li správně naaranžováno – chybějící oko, zchroumlená paže, předvedený pahýl údu. Oblíbený byl psík, který dovedl provádět zábavné kousky; takového s sebou vodil i Kästner. Ženy budily s úspěchem soucit, když chovaly kojence. Kromě toho byly důležité správné papíry. Kästner měl u sebe pravé i padělané dokumenty ohledně svého povolání, mj. jeden almužnický dopis, dva sbírkové sešity, dvě osvědčení, jakož i cestovní trasy.

Almužnický dopis sloužil jako legitimace. Mohl obsahovat povolení panstva, že držitel smí kvůli utrpěnému úrazu prosit o almužnu. Často sloužilo úředně ověřené vyhlášení dotyčného neštěstí jako úvod ke sbírkovému sešitu, do něhož byly zaneseny almužny obdžené z oficiálních míst. S takzvanými otrokářskými knihami chodili příbuzní námořníků, které zajali do otroctví severoatlantických Berberů, a prosili o almužny na výkupné.¹²¹ Kdo takový almužnický dopis nebo sbírkový sešit neměl, mohl si jej dát zfalšovat. Jen málokdy se vážně ověřovala pravost.

Žebřák také mohl vyprávět svůj životní příběh a budit tím útrpnost. Důležitě za prvé bylo, že do nouze upadl bez vlastního zavinění, a za druhé, aby historie byla vyprávěna naplněná a věrohodně. Kästnerův příběh splňuje obě podmínky ještě i v suchém podání protokolu. Nebyl úplně vymyšlený, spíše trochu pomáhal pravdě tím, že přidal pár podrobností, fakta lépe spojil dohromady a vše dramaticky okořenil. Povstal obraz člověka, který bez vlastní viny skončil v bídě, vznikla umělá totožnost profesionálního žebřáka: „Chopil totiž vola za rohy, aby mohl být poražen, jeho druh ale zasadil špatnou ránu, vůl se rozružil, probodl mu rohem pravou paži, potom mu hlavou přitiskl hrud ke zdi, načež ho nabral na rohy a hodil za sebe; on se přitom udeřil o kámen do oka a přišel o ně.“¹²²

Pravdivost takových vyprávění nebyla nikdy jednoznačná, vždycky byla podmíněna situací a řídila se podle žádoucího účinku a podle posluchačů. Rozplytvá se v bezpočtu často se opakujících, zdokonalovaných a vybrušovaných příběhů.

Pronásledování ze strany vrchnosti přimělo žebřáky vymyšlet nové plotičky. Jelikož městští zaměstnanci měli příkaz odhánět cizí žebřáky od bran, musel mít člověk buď patřičné dokumenty, nebo nesměl vypadat jako žebřák. Kästner měl proto u sebe dvě osvědčení, padělaná nebo vyfákaná, jež prokazovala, že je řemeslnický tovaryš, žádny žebřák. Kromě toho měl vedle svých hadrů také jedno slušné oblečení. Když přišel do Osnabřického, měl na sobě „hnědý kabát a kamizolu z dobrého sukna, kožené kalhoty a vysoké boty; černou kožšimovou čepici a také hůl.“ V takovém ošacení byl do města vpuštěn a ani na cestě se nemusel bát razíř proti žebřákům. Na žebroto se ovšem něco takového nosit nedalo. Svědkyně také potvrzuje, že „na druhý den už si oblekl mizerné hadry“.¹²³

Žebřák neharcoval zemí bez cíle, nýbrž často se držel pevné trasy. Kästner s sebou nosil plány takových tras; se jmény míst a údaji o vzdálenostech. Zápisy v jeho almužnickém dopise svědčí, že jich používal dlouho. Bylo tak možné konstatovat jistou pravidelnost. Přišel do Lübecku 22. dubna 1774 a opět 7. dubna příštího roku. Když znal místa a lidi, zvyšovalo to jeho úspěch a zmenšovalo riziko. Ve městě si poznámenával jména ulic a pokud možno jména řemeslnických mistrů i jejich bydliště. Po špatných zkušenostech se vyhýbal místům a krajinám, kde se k žebřákům chovali hůře než jinde. Hranice jeho cest většínou tvořily

jazykové bariéry: Kästner se pohyboval hlavně v severoněmeckém prostoru. V Holandsku nacházíme nizozemské, vlámské a dolhoněmecké tuláky, ale nikoli hononěmecké nebo francouzské; v jižním Německu se sotva potulovali Italové, Francouzi nebo Němci z dolní země.

Podvodná žebrota byla jevem celoevropským, respektive jevem, který se vyvíjel v celoevropském prostoru, pro nějž byl příznačný. Rečky spisovatel Andreas Karkavizas učinil hlavní postavou svého románu *Žebřák tuláka*, v němž jsou vyhroceny negativní vlastnosti těchto lidí, skutečné i připsované. V zaostalém světě Thessálie mstí se hrdina celníkoví, který ho urazil, tím, že proti němu pošle pověřivé ženy z vesnice.

Banda zlodějnů

Na cestách byl obecně ke zločinnosti jen krůček. V případě profesionálních žebřáků dělala vedle předstíraných nemocí nebo falešné potřebovnosti většího nebo menšího zloděje příležitost. Mnozí se zaměřili na krađeže úplně. 27. ledna 1732 zatkl v Lausheimu zlodějskou bandu Staré Lisel. Na příkladu této bandy si ukážeme strategii, složení a způsob života zločineckých tlup 18. století.

Banda se při svém zatčení skládala ze čtyř mužů a čtyř žen; další ženu zatkl už na cestě do Lausheimu. Úzce k sobě patřila čtveřice – sama Stará Lisel (jmenovala se správně Elisabetha Frommerinová a bylo jí asi čtyřicet), její patnáctiletá dcera Columbina, asi patnáctiletá služka Anna Meyleová a „galán“ Thomas, vlastním jménem Dominicus nebo Thomas Schidenhalm, alias Müller, Beck nebo Stozinger; tomu bylo asi šestadvacet let. Tato skupina byla v době zatčení na cestách se dvěma dalšími páry, Catherinou Saylerinovou (nebo Stöcklerinovou) a Jacobem Waltemerem a Verenou Mingerinovou (nebo Fremerinovou) a Johannem Dourothem, kteří se k nim přidali teprve několik dní před zatčením. Patřil k nim ještě další muž, zatímco Podobaný Hans, který s bandou putoval minulý rok, byl zřejmě zatčen a popraven už dříve.

Již toto krátké seznámení ukazuje, že složení skupiny se neustále měnilo. Nešlo o pevně organizovanou bandu, nýbrž o „poměrně volnou, často se přeskupující zločineckou skupinu, bojující o přežití“.¹²⁴ Tato banda, podobně jako jiné, se zformovala kolem zkušené ženy, kterou doprovázely její děti, její partner a střídavě další souputníci. Pohro-

madě ji držela v neposlední řadě péče o děti, které s sebou skupina vodila. Ostatní členové se připojovali na přechodnou dobu nebo k určitému podniku. Nebyli to však zpravidla úplně neznámí lidé, s nimiž by se náhodně setkali. Nejenže pocházeli ze stejného prostředí, ale většinou se již znali z dřívějších společných potulek nebo ze setkání ve stejných útočištích; často to byli blízcí nebo vzdálení příbuzní. To znamená, že si navzájem maximálně důvěřovali, což byla v životě tak plným rizika, kde malá chybička mohla vést k zatčení a na popravišti, naprosto zásadní věc.

Mezi některými potulnými skupinami existoval úzký, až familiární vztah a jejich příslušníci pobývali chvíli s tou, chvíli s onou. S bandou Staré Lisel například nějakou dobu putovala žebračka jménem Bärbel. Byla dcerou „Červené Frickingerinové“, jejíž skupina někdy táhla spolu s lidmi Staré Lisel. Bärbel se nakonec ve Švýcarsku s Lisel v neshodě rozešla a místo ní se objevil Podobaný Hans.

Žebrota a podobní obchod, jinak nejvýnosnější zdroje příjmů na potulce, sloužily této skupině, která se specializovala na krádeže, jen jako zástěrka nebo byly vřaným vedlejším příjmem. V bandě byla jasná dělba práce mezi muži a ženami. Ženy se věnovaly kapsným krádežím a kradly na trzích, což skupině zajišťovalo hlavní příjem. Cestovalo se proto po větších i menších trzích a náboženských poutích. Působili s oblibou v tlačenici na tržističích, kde ulehčovali stánkům i zákazníkům. V hostincích okrádali hosty, když popíjeli a nedávali pozor. Neušetrili ani kostely.

Obratnost Staré Lisel byla fenomenální. Tak třeba v srpnu 1731 v kapucinském kostele ve Feldkirchu urázila „dřevěný křížek zasazený do stěbra jedné měšťance, která si nechala růženec viset na rameni, zatímco se modlila v knížce...“¹²⁵ Ale ani Columbina, která se naučila řemeslu od Staré Lisel, nebyla nešikovná. Vyznala se mj. ve vykrádání kostelních pokladnic. Měla k tomu tenkou olověnou destičku, kterou potřela těstem a na niti spouštěla dovnitř, až se na ni peníze přilepily a ona je mohla vytáhnout ven.¹²⁶ Tak se strategie přežití na potulce a určité technické finesy předávaly v některých rodinách z generace na generaci a jejich příslušníci se jim učili od malíčka, „stejně jako nějakému povolání“.¹²⁷

Koňst nosily ženy mužům, v tomto případě Thomasovi. Zatímco ženy kradly, muži vysedávali v hospodách, pili a hráli. Když se naskytla příležitost, pustili se do větších loupeživých výpadů, často se zbraní

v ruce. Dávali se k tomu dohromady s muži jiných tlup v okolí. Těchto vloupání se ženy zpravidla neúčastnily.

Příjmy skupiny dost možná doplňovala prostitute a kuplířství. V každém případě přistihli Columbinu v Pfersee v Augsburgu s jedním tovaryšem v posteli, kterou jim propůjčila její matka. Prostředím a zpusobem života se potulné prostitutky od zlodějíů příliš nelišily; také putovaly většinou samy a rovněž vyhledávaly menší i větší tihy.

Naše banda působila od Dinkelsbühlu, Ellwangen a Nördlingen na severu až po Einsiedeln a Chur na jihu. Těžila přitom z rozdrobenosti mocenských poměrů na jihu říše, která jim umožňovala rychle unikat před pronásledováním policie a soudních instancí za hranice jiného teritoria. Rovněž na větších územích severního Německa se podobné bandy a Cikáni s oblibou zdržovali poblíž hranic, aby mohli v případě nouze rychle zmizet například z královského území na církevní půdu šlesvického a holšýnského vévodství, do vévodství Sachsen-Lauenburg, na území říšských měst Lübecku a Hamburku, do knížectví Lübeckého nebo na mecklenburské území.

Z téměř každodenních krádeží klenotů, peněz, šatstva nebo látek se bandě nešlo špatně. Ovšem ani její výdaje na živobytí, ubytování, provize a krytí nebyly malé.

Potulní zloději a lupiči se neobešli bez pomoci usedlíků. Na vesnicích a ve městech měli kontakty s pochybnými osobami, zločinci a jen zdánlivě seriózními pomahači. Ve městech nalézali útočiště v některých hostincích, jako byl „Štít“ v Kreuzlingen nebo „Kříž“ ve Frauenfeldu, na venkově přebývali na statcích. Banda Staré Lisel se pravidelně vracela do čtyř dvorů v Saulgau, Fenken, Gailingen a u St. Gallenu. Podle Salenského seznamu podvodníků a zlodějíů z roku 1733 bylo kolem Bodamského jezera nejméně 34 všeobecně známých úkrytů. Sloužily tuláčkům jako poměrně spolehlivé etapové cíle. O majiteli dvora u Gailingen se v seznamu říká: „Frantz N. Baur na gahlingerském dvoře zná každého zloděje, poskytuje jim za kradené zboží přístřeší, jídlo a pití, a také mu je dávají do prodeje.“¹²⁸

Pro případ, že by se někde museli náhle rozprchnout nebo je rozehnal nenadálý zátah, měli členové bandy dohodnuto nějaké místo, kde by se opět setkali. Tak třeba Stará Lisel a její druzi, když je příchod stráží krapně vyhnal z gahlingerského dvora, se sešli v jedné vsi u Radolfszellu.

Když potulní žebráci a podvodníci nechťeli, aby jim okolní společnost rozuměla, například při dohadování o krádežích nebo srazech, mohli se dorozumívat vlastní tajnou řečí, zlodějským žargonem rotwelsch nebo v Itálii podobným, zvaným gergo. Tajné jazyky neměly jen zabránit tomu, aby nepovolani rozuměli sdělovaným informacím a aby hovořícím nehrozilo nebezpečí, nýbrž měly také zmást možné oběti a skupinu lidí na okraji společnosti semknout víc dohromady. Sdělení v této řeči byla určena jen zasvěceným, které zároveň stmelovala ve společenství spiklenců. Cikáni stejně využívali svůj romský jazyk, jenže oni jím mluvili stále, kdežto rotwelsch a gergo nebyly jedinou řečí žebřáků a podvodníků; uchýlovali se k nim, jen když se chtěli domluvit o svých tinatech a úkladech, aniž by jim kdo rozuměl. Jinak mluvili běžným hovorovým jazykem nebo místním dialektem.

V rotwelské slovní zásobě, jak o ní referuje *Liber vagatorum*, se obrátili velmi archaický způsob myšlení, který v rámci profesní specializace vykazuje novodobé tendence. Především je nápadné velké množství výraziva věnovaného metodám žebřání a zlodějským úskokům. Jinak se zdá, že život a svět je redukován na uspokojování bezprostředních potřeb. Slova označují konkrétní věci nezbytné pro život, kdežto pojmy abstraktní prakticky nehrají roli. Každodenní nouze se zračí ve svých slovech, která mají tuháci pro potraviny. Nápadný je zvláštní význam lidského těla. Většina částí těla má několik označení, stejně jako výrazy „jist“ a „pít“. Mobilita se projevuje v označeních míst přechodného pobytu, zvláštní slova tu jsou pro hostinec, ubytovnu, hospitál nebo pro hrstku předmětů, které člověk nosí s sebou: nůž, pytel, měšec. Podvodníci žili ve stálém ohrožení, že budou zatčeni. Když je dopadli při krádeži, mohli v nelepším případě vyvážnout s výpraskem (tak dopadla Lisel na podzim 1731 v Schaflausen, když byla ve vysokém stupni těhotenství). Pokud vyšlo najevo, že patří k nějaké bandě a mají bohatý rejstřík trestných činů, hrozila jim káznice a tělesné tresty, včetně poprav.

Stará Lisel byla profesionální zlodějka, všemi mastmi mazaná. Zkušenosti s vrchností jí nepřinesly jen zatčení a popravu jejích předchozích partnerů, ale i vlastní zadržení a výsledky. Znovu a znovu musela trávit dlouhou dobu ve vězení nebo v káznici. Když byl zatčen a popraven houslista Stäffele, odseděla si ve vězení čtrnáct nebo patnáct týdnů; pak se jí podařilo utéct. Roku 1730 strávila v káznici v Buchloe

ještě delší dobu. Vězeňské podmínky byly tvrdé, v Sigmaringen musela nosit železné okovy na ruku i na nohu, v Buchloe jí „nehly na prstech zarostly do masa“.¹²⁹ Columbina byla jako spoluvěnice dvakrát bita mečtami. V Churu Lisel zadrželi už začátkem ledna 1732, kdy se pokusila o krádež. Při výslechu však se jí podařilo utajit svou ostatní činnost. Díky tomu byla jen „postavena na pranyř, skřípli jí špičku nosu, popravčí ji vyvedl z města a byla navždy vypovězena ze země“.¹³⁰

Při zatčení patřilo k taktice všechna obvinění odmítnat, zalhávat a uvádět falešné stopy. Předchozí zatčení a veškerou kriminální minulost bylo bezpodmínečně nutno zatajit. K tomu člověk musel předstírat, že nezná členy bandy, nebo naneyš náhodně. Jen tak bylo možné doufat, že nebudou-li úředníci silně motivováni, výraznou podvodníci se shovívavým trestem, nebo budou dokonce propuštěni. Stará Lisel ovládala tuto taktiku dokonale. Mladší členové bandy však ještě nebyli tak ostřílení a vyslychnajíci toho dovedli využít. Columbina a Anna Meyleová se po zatčení koncem ledna 1732 zapletly do rozporů a doznaly se. Lisel vydržela tři a půl měsíce, než byla konfrontována s Thomasem, který ji ve svých předchozích výpovědích těžce obvinil. Tak bylo nakonec v Salemu víc než deset osob popraveno „oprátkou a mečem“, mezi nimi 17. srpna 1732 Stará Lisel a 9. září Thomas.

„Kultura“ potulky

Způsob života lidí potulných se v mnoha směrech orientoval na svět usedlíků. Vztahy k lidem se stálým pobýtem nabízely poslední ochranu v nejistém životě, a člověk proto udržoval kontakty, které měl. Pro člověka na potulce nebylo často možné materiálně ani formálně výhovět zvyklostem a nárokům usedlíků. Způsob potulného života si rovněž vynucoval mnohé odlišné formy chování, nebyl to však výraz nějakého světa vědomě protichůdného, který by se vymezoval proti vládnoucím normám. Pokud jejich nelegitimní vztahy byly tak nestabilní, pak na tom měla v neposlední řadě vlnu vrchnost, která partnery zatýkala a násilně je odlučovala, aby pak byli podle domovského práva „postkem“ dopraveni do svých rodišť.

Orientace na měšťanské normy je patrná i na některých obyčejích, třebaže ty už současníci často špatně chápali. Tak třeba budívaly

pohoršení pitky žebráků. Také Kästner a jeho družka před zatčením ve společnosti „6 osob mužského pohlaví a 2 pohlaví ženského (...) vypili 14 džbanů piva“.³⁰ Nebyla to však žádná nezřízená pitka, daleko spíše šlo o to, že jeden z žebráků urazil druhého a pivo tu sloužilo jako pokuta. Za raného novověku ostatně bylo i mezi sedláky a řemeslníky běžné, že společným jídlem a pitím upevňovali svou soudržnost a obnovovali svou čest. Mnozí žebráci se řídili zvlášť podle řemeslnických zvyklostí – což nás nepřekvapí, protože jednak víc než čtvrtina žebráků pocházela z této skupiny a jednak vandrování tovaryše odjakživa na cestách i při nocležích s žebráky sblížovalo.

Žebrák byl tradičně považován za „nepočetného“, což s sebou muselo nést vyloučení z cechů. Dodržování řemeslnické cti nebylo pro zchudlého tovaryše důležité jen subjektivně, protože stále lpěl na své původní identitě, ale i z materiálního hlediska, neboť si tak zajišťoval podporu cechů, gild a bratřev. Mimo to tak mohl být chráněn před vrchností, když v něm podezírala potulného žebráka. Proto s sebou Johann Gottfried Kästner nosil potvrzení, že nějaký obchodník dobyt-kem, který ho „tupil“, byl potrestán.³² Tím byla obnovena jeho čest a on mohl ve společnosti zase vystupovat jako poctivý řemeslník. Že i tento dokument byl pravděpodobně falešný, aby Kästner budil patřičný do-jem, to už je jiná kapitola.

Stejně jako se své totožnosti držel sociálně upadlý řemeslník, cho-vali se i jiní almužníci. Johannes Butzbach (1477–1516) a Thomas Platter (1499–1582) líčí ve svých životopisech plasticke život putujících žáků a studentů. I oni si udržovali odstup od jiných tuláků, přestože se od nich už dávno nelíšili.

Mezi žebráky (stejně jako mezi tovaryši a osobami služebného sta-vu) existovaly určité skupinové normy, které museli dodržovat. Tak se například vyžadovalo, aby finančně silnější podpořili slabší. I Kästner někdy profitoval z toho, že za něj třeba jiný žebrák zaplatil nocleh. Na-proti tomu se sám odtrhl od dvou spolucestujících, kteří prý z něho „věčně tahali peníze“.³³ Jako žebrák v pravém slova smyslu profesionál-ní se nenechal využívat, poněvadž přehnaně vydáje mohlby ohrozit jeho existenci, jakkoli ne špatnou.

Náboženské normy byly žebrákovi jistě nejvzdálenější, ale přece jen ho ovlivňovaly natolik, že příležitostně třeba sehrál parodii na sva-tbu. Špatně svědomího přitom nicméně někdy hryzlo tolik, že při vzpo-

mínce na dábla sám zaujal prázdné místo faráře, což se stalo roku 1688 v Ramingsteinu u Saleburku. Už současníci se obávali rozpadu všech náboženských hodnot. Přesto však tu šlo zčásti o nevědomost, zčásti o podmiňky života na cestě. Kästner si v každém případě poznamenal titul knihy s náboženským obsahem, jež byla ve spodních vrstvách pa-trně všeobecně oblíbená: Johanna Armda *Pravé křesťanství*. Zároveň se ale také chránili, jak to bylo zejména na venkově běžné, proti nemocím magickými prostředky. V seznamu předmětů, které nosil u sebe, byl „malý kousek papíru, na němž byly inkoustem nakresleny dva kruhy, uvnitř napsána slova Miluj Boha Otce a v kruhu neznámá písmena“, kromě toho v hadříku zabalená plochá kástka.³⁴ Kästner podle vlastní výpovědi na její účinek věřil. Mnozí žebráci si ze svých magických zna-losti udělali živnost a za peníze udíleli rady a kouzelné průpovědky, prodávali amulety, léčivé byliny a jiné magické předměty.

Zabouchnuté dveře patřily k almužníkovu všednímu dni stejně jako výsměch a bití; pouštěli na ně psy a vylévali jim na hlavu nočníky. Taková odmrštění nebyla způsobována ani tak vrchnostenskými záka-zy jako spíše strachem z vykradení. Proto mohlo být pro žebráka dále-žité mít podle svého „tahu“, tedy cesty, kterou v pravidelných interva-lech procházel, důvěrně známé. I pro žebráka byla důležitá dobrá pověst, chtěl-li dostávat almužny.

Odmítnutý žebrák ve svém bezmocném ponížení někdy vášnivě fantazíroval o pomstě. Potřeba odplaty mohla jít tak daleko, že sedlá-kům kradl slepice, zakroutil jim křkem a pověsil je na dveře – což jed-nomu salcburskému žebrákovi vyneslo přívzvisko „slepici smrt“, ale k jeho oblibě to nepříspělo.³⁵ Velkou moc znamenal oheň; hrozba zhař-stván se objevovala stále znovu. Jiné výhrážky proklínaly a slibovaly to nehorší. Když později někdo nevyšvětličně onemocněl, utrpěl úraz nebo zemřel, rychle se soudilo na učinutí (snad to i pomáhalo potlačít špatné svědomí z vlastní bezcitnosti). Mnozí žebráci takové čáry sku-tečně provozovali, v každém případě Barbara Kollerová 5. února 1675 doznala, že „minulého léta dvěma sedláčkům (...) zahrabala před vrata chléva kouzelný přášek“ a tak jim začarovala dobytek, protože jí odmí-tili dát almužnu.³⁶ Obě strany v moc kouzla věřily a rozdmýhávaly na-vzájem svou fantazii. Slabí tak nabývali sil, silní slábli a učinutí dávalo žebrákům možnost zmírnit trpkost odhánění a ponižování, bránit se proti vylučování z požitků a ze společnosti mocí fantazie.

Riziko je zřejmé: Zvlášť koncem 17. století se žebřáci stávají houfně obětmi čarodějnických procesů. Zaímco Karn Jorstesová vyzála ještě poměrně šťastně, bylo v Salzburgu mezi léty 1675 a 1681 popraveno 133 žebřáků a tuláků, z nichž dvěma třetinám nebylo ještě 21 let, jedné třetině dokonce ani 15 let; dvě třetiny tvořily osoby mužského pohlaví. Čarodějnické procesy s dětmi¹³⁷ se týkaly především dětí z okrajových vrstev společnosti. Smýkány mocenským světem dospělých šířily svými čarodějnými fantaziemi děs a hrůzu, kompenzovaly si tak opovržení, nouzi a nedostatek pozornosti, zažívaly pocity moci a pomsty.

Jelikož mravní normy žebřákům většinou nedovolovaly církevní sňatek, žili nezářídka ve vztazích jen podobných manželským. Občas se přece jen našel farář, který je přes zákaz oddal, protože smilstvo pokládal za horší zlo. Také Kästner byl v Osnabrücku zatčen ve společnosti ženy. Jmenovala se Eleonora Asmusová a byla to třicetiletá vdova. Manželé nebyli, přesto však s sebou nosili padělané potvrzení o sňatku, aby se co možná vyhnuli riziku, že budou zatčeni pro smilstvo. On před soudem doznal: „Tato prý sice jeho manželkou není, ale on ji jako manželku miluje a chce si ji za vzít.“¹³⁸

Vztahy potulných osob byly manželským veskrze podobné a většínou trvalé povahy. Pokud stabilní nebyly, nezáleželo to ani tak na přelévavosti nebo promiskuitě, jako spíš na zatyžkání, věznění a popravách. Tak například Thomas byl Liselným čtvrtým partnerem, a jak se tehdy v podsvětí často stávalo, byl mnohem mladší než ona. Dlouho předtím žila s falešným hráčem Andreasem Knoblocherem, který byl také otcem Columbiny. Opustil ji asi po dvou letech a brzy nato byl ve Frauenteldu popraven. Později byla Krátkou dobu družkou Lorentze Guethnera, s nímž měla také jedno dítě, jakož i s houslistou Stöffelem, jemuž povila dvě děti. Oba tyto poměry skončily popravou mužů.

Současníci často promítali do takových vztahů vlastní přání žít promiskuitně a holdovat smyslům nevázanostem; později se nižším vrstvám raného novověku s oblibou podsouvaly romantické city. I tady byla skutečnost banálnější. Materiální zájmy (péče v nemoci na jedné straně, ochrana a hmotná podpora na straně druhé) se často spojovaly s emocemi. Kästner svou družku poznal, když ho ošetrvala v nemoci. Ze svých peněz jí kupoval šaty a boty, staral se tedy o ni. Rozhodně to však bylo víc než účelové spojení; svědkové pozorovali, jak se k sobě chovají něžně a líbají se. V zachyceném dopise z vězení ji zapřísahal,

aby na něho čekala: „Musíš čekat; já přijdu. Kdy přijdu, to nevím – jak jen budu moci.“¹³⁹

Thomas měl z Lisel nemalý zisk, vždýť mu musela odevzdávat, co ukouřila. Byl zároveň její „milence a ochránce, obchodní partner, pašák a vykořisťovatel.“¹⁴⁰ Když ženy nepřinesly dost, choval se neurvale a Columbinu i Starou Lisel bil. Protože se obě mohly klidně obejít bez něj, patnáctileté děvče nechápalo, proč to její matka snaží: „Thomas si mohl jít, ona ho nepotřebovala,“ prohlášovala Columbina.¹⁴¹ Vztah matky a téměř dospělé dcery nebyl zřejmě vždy docela jednoduchý a v citovaných slovech je jistě znát i určitou žárlivost na matku a jejího mladého galána.

Již vyspělé dcery často přispívaly k obživě ostatní kočovné rodiny, požstávající z ženy a jejích potomků. Snadno pak docházelo ke střetům, když dcera nesouhlasila s tím, že matka o všem rozhoduje sama. V nejhroším se kvůli tomu skupina rozpadla.

Stejně jako v případě žebřáka Kästnera je i u Staré Lisel a Thomase kromě materiální výhodnosti jejich vztahu zřejmá i citová vazba. Když Lisel koncem roku 1731 slehla, projevila se solidárnost skupiny zvlášť výrazně. Banda si dokonce v jedné vsi před St. Gallenem vybudovala hnízdo, kde by se Stará Lisel mohla cítit před porodem a po něm bezpečně. Thomas a Podobaný Hans obstarali při vloupání v Solothurnu potřebné prádlo a šatstvo. Později převzala péči o kojence Anna Meyleová.

O významu emocí svědčí i následující příklad ze Štýrska. Když se soudní sluha Paul Zellinger v letech 1703–1704 zamiloval do potulné žebřáčky Marie Rosiny Ebnerové, vzdal se svého zaměstnání, aby mohl jít s ní. Zpočátku se zdálo, že to bude přechodný poměr s mnoha rozchody, postupně se však ze známosti vyvinul svazek podobný manželskému, který vydržel mnoho let. Když se muž dal nakonec na dráhu zločinu, Maria šla i na popravě s ním.

I ti nejhudší milovali své děti, přestože byli často okolnostmi nuceni chovat se k ním tvrdě. I v neúplných rodinách existovala citová pouta a solidarita, pokud to bylo v praxi možné. Když sedmadvacetiletá Maria Hörlová znovu našla svého přilouplého bratra, který se jí ztratil, zahrnula ho výčitkami, protože „celou noc nevěděl, kde je, a musela ho hledat“.¹⁴² Malé děti musely rodičům při žebřání pomáhat, protože budily soucit, ale hoši dvanácti- a třináctiletí si už museli pora-
dít sami. Platilo to třeba pro třináctiletého Georga Riedla, jehož rodiče

a čtyři sourozenci „se žebrotem sami stěží uživilí a on jako největší byl odkázán na sebe“,¹⁴³ ovšem ve věku, kdy i ostatní děti z prostředí nižších vrstev v 17. a 18. století šly do služby nebo kdy se budoucí námořníci dávali najmout jako plavčíci.

Děti, které se do tohoto prostředí narodily, mu těžko unikaly. Při žebroťe nebo při krádežích mohly být velmi užitečné. Columbina její matka zaučovala do zlodějského řemesla velmi záhy. Když byla Lisel v Stigmaringen zatčena, dali dceru do péče jakési rodiny krejčího, ale jakmile se Lisel z vězení dostala, navázala s ní kontakt. Dcera nebyla na usedlý život zvyklá, možná také, že s ní špatně zacházeli, takže hned šla za matkou. Další své děti umístila Lisel u známých a příbuzných. Ale i ty měly k jejímu prostředí blízko a jejich cesta byla předurčena. Ze životopisů mnoha popravených podvodníků zjišťujeme, že oni sami z tohoto světa pocházeli. Často ztratili oba rodiče na popravě, jako Anna Meyleová, služebná Staré Lisel. Ze seznamů podvodníků a zlodějíčkůchom mohli rekonstruovat celé dynastie zločinců.

„Nezaměstnaní žoldnáci“ a „vraždicí žháři“

Dávny strach z potulných živlů nebudili ani tak žebráci a zloději, sice nepřijemní, ale ne doopravdy nebezpeční. Různí šejdiři se dopouštěli hlavně krádeží, vloupání, podvodů a falešné hry. Přepadení na cestách a vraždy byly v jejich kruzích poměrně vzácné. Přesto právě tyto těžké zločiny zásadně ovlivňovaly názory a chování lidí a vrchnosti k žebřákům a tulákům.

Tlupy táhnoucí bez jakékoli kontroly krajem vyvolávaly mezi usedlými obyvateli odedávna děs. Vyvrhelové bývali ztotožňováni se zlém, ba dokonce se samou smrtí.¹⁴⁴ Ve středověku bylo obvyklé, že se zločinci se jednalo nelhostinně a že byli vylučováni ze společnosti. Společnost, již škodili, se jich tak na jedné straně zbavila, na straně druhé oni pak byli nuceni opatřovat si živobytí jinde, a pokud v cizině útočiště nenašli, byli odsouzeni k potulce, k žebroťe, případně k loupeženi. Vyhroštění ze země se postupně stalo nejběžnějším trestem, neboť nebylo drahé a odpovídalo absolutistické teritoriální symbolice.

Ve světě pozdního středověku bylo tolik násilí, že si to dnes dovedeme sotva představit. Vojska se od sklonku 15. století skládala v podstatě z nálezdních žoldnérů. Právě žebráci a tuláci se dávali čas

od času najmout za žold, jako například zloděj a lapka Jacob Lod ze Štrasburku v letech 1524 a 1525. V únoru 1525 bojoval u Pavle v císařském vojsku, později téhož roku se dal do služeb sedláků proti Švabskému spolku. Když v 17. století potřeba žoldnérů stoupala, bývali tuláci a zločinci verbování násilím.

Feudálové stále řešili své spory na účet sedláků. Aby poškodili své šlechtické protivníky, plenili jejich vesnice, vypalovali hospodářství a odváděli sedláky. I po vyhlášení věčného zemského míru na říšském sněmu ve Wormsu ustupovaly mocenské spory v říši jen zvolna. Třebaže oficiálně se vojenské konflikty nevedly, vskrýtu války v 16. století probíhaly dál. Bojovali v nich většinou nezaměstnaní žoldnáci a lapkové, kteří byli zjednáváni jako „vraždicí žháři“. „Zadavatele“ lze jen těžko zjistit, protože zřídkakdy vystupovali otevřeně, rybrž přes prostředníky. Navrhovaným zase byly většinou lhotejné důvody, skryté v pozadí; pro ně bylo důležitě, že dostali na ruku peníze a měli přislíbenou kořist.

Tak například roku 1554 zjednal Jakob Schell, zřejmě z pověření markraběte Albrechta Alchbiada z Braniborska-Kulmbašska 50 žoldnérů, aby v tlupách po deseti mužích „po celém německém národě roznášeli oheň“.¹⁴⁵ Třebaže se vraždicí žháři v tomto případě zavázali svatou přísahou a navzájem se dohodli na identifikacích paličských znameních a domluvili se, kde se sejdou, takové domluvy jako obvyčejně dlouho nevydržely. Tlupy se brzy rozdělily na malé hloučky, ty se v hádkách rozpadly; pak zbylí muži cestou prostě někoho přemluvili a za hotové ho získali.

Vraždicí žháři se v Německu účastnili jak konfliktů mezi územními a státy, tak uvnitř teritorií, dokud neskončilo utváření jednotlivých státních útvarů. Kromě toho byli najímáni v rámci osobních nepřátelství a k provádění osobní msny a atentátů. V Itálii se šlechtičti kondotieri v čele svého služebníctva a svých klientů, přátel z jiných rodin a cizích vojáků utkávali ve vzájemných svárech a vendetách. Vražďení bylo přitom třeba na benátském území koncem 16. století na denním pořádku. Pro příklad můžeme uvést Alessandra Mantiku z Pordenone a akce jeho lidí. Zvlášť obávané byly v 16. století větší shluky nezaměstnaných žoldnérů, jež někdy mohly čítat i několik tisíc ozbrojenců.

Utčující přitom nebyly příslušné politické vztahy, rybrž i pouhý potenciál navrhovaných mužů připravovaných rozpoutat násilí. Jen 37 % vraždicích žhářů, které bylo možno v jhozápadním Německu

v 16. století identifikovat, byli landsknechti. Když oficiální války skončily, přišli o práci. V následujícím období „příměří“ se žoldněři museli proloukat, jak se dalo, žebrotou, krádežemi, loupením a vražděním. Neměli naprosto žádné společenské zázámení, nikam nepatřili. Kromě toho měli praxi v zabýjení a žhářství; zábrany měli pramalé. Jistý Martin Tescher prohlášoval: „Když on, Tescher, sprovodí ze světa člověka, je to pro něj to samé, jako když zakrouží křtkem slepicí.“¹⁴⁶ Ale často se mezi vraždícími žháři našli příslušníci pocesťných povolání (kotláři, kramáři), ale i jiní řemeslníci, zebřáci a tuláci.

Z jihozápadního Německa je ze 16. století známo 245 obětí loupežných vražd; bandám se přičítá založení asi 200 požárů. Palíč a vrah Bas-tian Rössler, jehož chytili v září 1540 v Thurgau, přiznal, že zčáští sám, zčáští se dvěma druhy znepokojoval celé jihozápadní Německo. Na svých cestách podpalovali jednotlivé domy i celé vsi. Nejčastěji to byla selská stavení a stodoly, ale také hospody, mlýny, salaše, fary nebo domy rychtářů.

Někdy jednali nezaměstnaní žoldněři též na vlastní pěst a hranice mezi nevyhlášenou válkou a pouhou zločinností byly velmi křehké. Kdo jim odmítl dát peníze nebo je urazil, mohl čekat smrt a požár. Tak landsknecht Simon Menenwitz zapálil roku 1555 stodolu farářů, který na něho „křivě promluvil...“¹⁴⁷ Ulrich Reisinger a jeho kumpáni vypálili obydlí jednomu sedlákovi, „který jim nadal darebáktů.“¹⁴⁸ Rodina Pap-penheinu se roku 1600 doznamenala ke dvanácti vypáleným selským usedlostem. Při vynášení a hašení potom kradli, „co jen mohli popadnout“.¹⁴⁹ Kromě toho se přiznali, že zabili a oloupili téměř sto lidí; většinou jich číhalo v lese na jednoho pocesťného vřc, pak ho zabili a obrali o všecko. Strachu z palíčů se nelze divit a hrozby obdivných zebřáků obavy jen zvyšovaly. Při nevyšetřených požárech, k jakým docházelo třeba v suchém a horkém létě 1540, mohla dokonce vzniknout panika. Už koncem 15. století byli potulní zebřáci šmahem obviňováni ze žhářství a vražd. Württemberský kastovní řád si roku 1536 stěžuje: „Pak tito ničemové předstírající chudobu páší zlo všeho druhu, páli, vraždí, loupí a pustoší a ve své lenosti podobní trubcům obírajícím pracovní učelku jsou schopni skutečně potřebným chudasům utrhnout chléb od úst.“¹⁵⁰ Podobné výtky od té doby pronásledují zebřáky a tuláky stále, přestože vysloužili vojáci z doby pronásledujících armád v druhé polovině 17. století vypadal jinak: Teď to nebyli mladí násilníci

bez zázámení, nýbrž staří, často invalidní muži, po dlouhé službě propuštění, bez sociálních vazeb a bez vyhlídek. Žádnou srovnatelnou hrozbu nepředstavovali.

Loupeživé bandy

Loupeživé bandy pozdního 17. a 18. století se rekrutovaly ze sociálních outsiderů, lidé jen částečně integrovaných (prostých vojáků, nádenků, sluhů) a okrajových skupin obyvatelestva (tuláků, lidí „nepocesťných“, Židů, Cikánů i drobných kriminálních živlů). Podřadný sociální stav „nepocesťných“, ale také jejich špatné životní podmínky zprášobily, že byli mezi zločinci raného novověku zastoupeni neúměrně často. Obvykle vykonávali nečistá nebo ponižující zaměstnání, často tabuizovaná. K zástupcům „nepocesťných“ povolání patřili kati a rasové, ale také ovčáci, celníci, měščíři biřci, uhlíři a tuláci. Jejich nízké právní postavení se zračilo v tom, že neměli přístup do cechů. I nemanželské děti na tom byly z právního hlediska podobně. Už když se člověk dotkl kata, mohl se jakoby „nakazit“ a stát se také bezecťným. Ještě počátkem 19. století, kdy se osvícenství snažilo o jejich reintegraci, pocházeli z této skupiny tak prosulí lupiči jako Johann Georg Grasel a Schinderhannes, oba synové pohodného. Jelikož příslušníci společensky nepřijatelných povolání a jiné zavrhované skupiny obyvatele se většinou ženili a vdávali mezi sebou, žili často na okraji obcí nebo mimo ně, měli nejen síť příbuzenstva, na něž se mohli obracet, ale také odlehklá útočiště, jímž se os-tatní obyvatele vyhýbali.

Od tuláctví a chudoby byl jen krůček k organizovanému zločinu. Bandy se skládaly z vlastních lupičů a ze sítě vedlejších postav, jako byli takzvaní baldowceři (něco jako pátrači), poslové nebo přechovávající. Ale ne každý tulák byl zločinec, ne každý zloděj byl zapojen do sítě banditů. Napoti tomu překupníci nebo ti, kdo lupičům poskytovali přístřeší, byli většinou pevně zapojeni do usedlé společnosti. Tvořili spojovací článek mezi potulnými podvodníky a usedlymi kriminálníky. Často fungovalo i spojení s místní vrchností, jejíž činitele vystavovali pasy a varovali před razílením.

Jen málokterý bandita působil delší dobu a skutečnou výjimkou byli ti, kteří se touto činností užívali – třebaže legendy jim přisuzovaly pohádkové bohatství. Například Nickel List ukončil v letech 1696 až

1698 v průměru ročně 765 říšských tolarů; bájilo se však, že „měl u sebe uloupených 50 000 tolarů.“¹²¹ Většina zúčastněných měla zisk v porovnání s rizikem velmi hubený. Pokud si tak přišli ročně na 20 nebo 25 říšských tolarů, mohlo jim to stačit nejvýš jako vedlejší výdělek.

Činnost band a jejich složení byly proměnlivé. V Nizozemí přibývalo po roce 1650 volně propojených poválečných skupin v Holandsu a Zeelandu, po roce 1680 tam přímo propukla městská organizovaná zločinnost, zatímco ve venkovských krajích na jihu země bandy ve stínu války loupily a kradly. Od roku 1690 se v Nizozemí dostaly ke slovu také bandy cikánské. Po jejich potlačení se mezi léty 1720 a 1730 objevily bandy židovské a také menší, volně spojené skupiny tuláků v Holandsu, Utrechtu, Zeelandu, Brabantu a Gelderlandu. Ve 40. a 50. letech 18. století byl poměrný klid, teprve po roce 1760 začala po celém Nizozemí působit smíšená skupina z Židů, křesťanů a Cikánů.

Obraz těchto band utvářelo v neposlední řadě to, co se jim připisovalo zvenčí. Soudy a vrchnost se mnohdy pokoušely niverlizovat rozdíly mezi nimi, až zbyl jen obraz „nerozlišitelné, homogenní masy odpadůvých vyvrhelů, z nichž jde hrůza.“¹²² Organizační struktura sahala od volných, beztržarých spojení za účelem jediného společného vloupání, až ke skupinám přísně hierarchicky organizovaným, s vlastními zvyklostmi, jež bývají v pramenech zpravidla nazývány po svém vůdci. Někdy se sdružovali zločinci s velmi rozdílným pozadím: tak v letech 1697–1698 se v severním Německu dávali ke společným akcím dohromady místní, provinční bandité, dobře obeznámení s místními poměry, s pocerstými Židy, kteří měli dobré styky s baldowery a překupníky, a s hornosaskými odborníky.

I když mezi léty 1650 až 1800 rostoucí specializaci nepozorujeme, přece se jednotlivé bandy od sebe hodně liší. Mnohé si při případech vyvinuly zvláštní metody. Nickel List byl místem nenásilného otevření uzavřených prostor a nezanechával po sobě stopy. Jedna banda se soustředovala na přepady poštovních dostavníků, jiné měly své techniky násilného vloupání. Přímo po vojensku si počínala „velká nizozemská banda“, jež v letech 1790 až 1805 řádila v celém Porýní až po Mohuč. V jejím pozadí stál „Starý Jakub“, Žid, který žil kolem roku 1790 nedaleko Groningen. Jeho syn Abraham, zet Franz Bosbeck a další „šéfové“ řídili jednotlivé přepady. Postupovali téměř vždycky podle téhož schématu.

Když pátráč zjistil slibný objekt, uvědomil o něm některého „šéfa“,

kteří nato svolal „veterány“, zkušené bandity. Než byl stanoven termín, doplnily se případně další informace. Nejoblíbenější byly temné noci na jaře a na podzim. Na místo se vydávali po malých skupinkách, jež se setkaly v dohodnutou dobu na určitém místě. Tam se vykonaly poslední přípravy. Mimo jiné se muselo zabránit zvonění na poplach, například zatrasením přístupu do kostela nebo přetřiznutím provazu na zvonici. Domácí pomahači („mládenčí“) se maskovali, aby je nikdo nepoznal. Potom banda v sevřeném šiku vyrazila. Muži hlúčeli, zpívali, stříleli kolem sebe. Lámanou francouzštinou, snad textem Marcellaisy, se bandité chtěli vydávat za plenící vojáků. Chtěli tak mezi obyvatelstvem šířit strach a paniku. Kolemjdoucí a ponočně zajali a spoutali. Pak vylomili dveře vybraného objektu a „šéf“ bandy, která při přepadení přísne dodržovala hierarchický pořádek, vtrhl do domu jako první. Lidé uvrnit byli svázáni a lupiči z nich vynucovali hrozbami a týráním doznaní, kde mají schovány peníze. Venku mezitím hlídala stráž. Vypáčili a vyrabovali skříně a truhly, načez banda s hlukem a střelbou zase zmizela. Na silnici skupina změnila směr. Po několika hodinách se dělila kořist, často s hádkami. Největší díl připadl šéfovi a pátráč, své předem stanovené díly dostali také „veteráni“, kdežto „mládenčí“ se museli spokojit s almužnou. Pak se banda rozpusťla, aby nebudila pozornost.

S jak nelidskou brutálností se leckterý přepad prováděl, vysvětlá z následujícího popisu: 6. října 1717 se Anthoni Meyer s pěti spolupachateli „za nočního času a se zahalenými obličejí obořili na dům Žida Hessa; nejenže starého Žida přivázali šňůrou k posteli a surově s ním nakládali, totiž bili ho, bodali nožem, pálii, řezali mu chodidla, ale také jeho ženu vláčeli nahou po domě, ukrutně bičovali dtkami, stejně jako jejího muže, bodali nožem do tváří a za uši a také rdousili, potom vzali a odnesli s sebou všechno cenné, co našli, jako peníze, střelné náčn, zlaté prsteny a jiné věci, také šatstvo a další potřeby z domácnosti; potom jeden lupič Židově manželce svázal nohy šňůrou, hrnc z kamen vzal a vodou z něho jí polil a ještě něco s ní provádět chtěl, o čem ze slušnosti je tady třeba pomlčet, dále po ní nohama šlapal a tak zle s ní nakládal, že se jí zmátly smysly a padla do bezvědomí.“¹²³

Takovým ozbrojeným přepadům se dostávalo velké publicity a ovlivňovaly vědomí vrchnosti a obyvatelstva silněji, než odpovídalo jejich četnosti. Přepady a vloupání vlastně tvořily jen malou, byť výnosnou část kriminality band. Daleko častější byly obyčejné krádeže.

Pronásledování a mýtus

Ubohý život žebráků opřádají knihy jako *Liber vagatorum* mýtem, který z invalidů a nezaměstnaných dělá lenochy šitřící se práce. Ani fakta o spáchaných zločinech, ba o činnosti band vůbec neodpovídá legendám a pověstem, jaké se šířily o některých lupičích za jejich života. Dojem, který vyvolávají protokoly z výslechů, s nimiž se setkáváme v pramenech, odpovídají obrazu, jaký si vytvořili vyslyšející. Často jsou to kolektivní stereotypy a představy střední vrstvy.

Banditismus pramení z předkapitalistického způsobu myšlení a jednání, vztaženého na konkrétní poměry. Podle toho kvetl za raného novověku zejména v odlehlejších regionech: v německém Středohoří, v Itálii, v Pyrenejích, na osmanských hranicích. Územní rozšířenost mu prospívala, protože přes hranice se dalo uniknout pronásledování. Války, ať už to byly pozdně středověké opovědi, třicetiletá válka, války s Turky nebo francouzské náboženské války, nesly s sebou potenciál násilnictví, zhrubnutí a sociální vykořeněnost, jež byla rovněž důležitým předpokladem. Ústřední zákony, fungující správa a žádné vnitřní hranice naproti tomu vytvářely band bránily. V Anglii za raného novověku sice individuálně působili zloději a lupiči, ale žádné srovnatelné skupiny zločinců. Kromě toho hrála svou roli i existence celého diskursu, který prostřednictvím patičně nadaných lidí vyprávěním a mytologizací poskytoval předlohy a pravidla jednání.

Soudní procesy, jako třeba proti Nickelu Listovi a jeho komplicům z let 1698–1700 v Celle nebo proti Lipsu Tullianovi z let 1714–1718 v Dražďanech, měly velký ohlas. Na počátku těchto případů se vždy odehrál zvlášť těžký zločin, takže vrchnost nešetřila výlohami, „aby svým poddaným ukázala, že má moc trestat a s úspěchem chránit jejich majetek a životy“.¹⁵⁴

O to tvrději se zacházelo s dopadenými provinilci. Už ve vazbě byly kruté podmínky. Andreas Blasius, který byl v roce 1790 tři čtvrtě roku za mřížemi, si stěžoval: „Od toho věčného sezení a obtížné havěti snad vypustí ducha. Ve dne ani v noci nemůže spát. (...) A od svého zatčení má pořádku na sobě jedinou košili.“¹⁵⁵ Mahr Ilčí, že „jeho otec byl zakován v řetězech tak, že nemohl stát na zemi a červi a vši mu vyžrali na bocích a pod koleny velké díry, takže i když se postavil na nohy, nemohl po-

řádně chodit“.¹⁵⁶ Lips Tullian byl aktivní jen v letech 1702, 1704 a 1710, celkem 30 měsíců; zbytek života strávil ve vězení.

Dokud chyběly důkazy, dokud kriminalistika ještě nepřinesla spolehlivé indicie, bylo nezbytné doznání. To se většinou vynucovalo mučením. Tortura dle stanoveného právního postupu, jak bylo v říši roku 1532 předepsáno v kodexu *Constitutio Criminalis Carolina*, a jejím cílem bylo metodicky odhalovat pravdu. K přiznání měl být samozřejmě donucen pouze skutečný pachatel, protože jenom tak mohl být usmířen hněv Boží. Mučení však také nevyplucovalo, že lupič bude propuštěn, když je přestál, aniž učinil doznání. K tomu bylo třeba tvrdé nátury a k ní byly děti z tohoto prostředí vedeny.

Často ale byla muka silnější než vůle a delinkvent přiznal všechno, co po něm chtěli. Když se kočovná rodina Pappenheimců dostala roku 1600 v Bavorsku mezi mýnské kamenný justice, objevily se v jejich přiznáních všechny historky, které obvinění za léta strávená na cestách slyšeli: žhářství, loupežné vraždy, smlouvy s ďáblem a rejdy čarodějnic bez počtu. Tak se protokoly staly vynucenou kronikou krajů, jimiž Pappenheimci táhli a vrchnost v nich zástupně trestala všechny škádce země, které nemohla chytit. Neobjasněné trestné činy byly svaleny na polapené, v nichž se pro vrchnost, přímo mystickým způsobem zosobnila veškerá stínová zločinnost na silnicích.¹⁵⁷ Museli ji odpykat svou smrtí ve velkém očištěním ohni hranic a sprovodit ji tak ze světa. Všechna tato vynucená přiznání – i když většina dotčených činů během procesu ani být nemohla ověřena, jak se ukázalo při pozdějším přezkoumání – se při opravě četla, byla dále šířena letáky a zprávami, takže rozvíjela mýtus o vraždících žhářích a lupičích, budila hrůzu z takových skutků a v pozdějších procesech inspirovala nové otázky a přiznání.

Sociální příčiny nebo nedostatečná výchova se v 16. nebo 17. století ještě nebraly v úvahu, podle současníků nejednal prostřednictvím lupičů „nikdo menší než Satan osobně“.¹⁵⁸ Lupič se svou svobodnou vůlí rozhodl pro zlo, aby ukojil své tělesné choutky; bolesti mučení měly zlomit jeho zatvrzelost, zpřetrhat jeho připoutání k pecku a umožnit jeho duši, aby našla cestu k dobru. Nakonec tedy muselo přijít kajičné obrácení. Proto byl delinkvent odevzdán do péče duchovního. Pokud obviněný bral jméno Boží nadarmo, nejenže uváděl v pochybnost

řád světa jako takový, ale vynucoval si zostření trestu, stále ještě v naději, že se podají jeho duši vyrvat Satanovi. Tato trestní praxe předpokládala předtavu života na onom světě. Tresty se vztahovaly pouze na tělo, nikoli na duši. Ten, kdo litoval svých hříchů, se mohl díky pokání a trestu smrti vrátit do obce Boží. Mučení a trest byly v tomto pojetí „společenským“ aktem, poněvadž sloužily spásce zločincovy duše.

Předčítání doznání, publikování „úředních zpráv“ (které měly ještě kolem roku 1700 oficiální charakter) a mravoučným traktátů, vydáváných po popravách, legitimizovaly především křesťanskou vrchnost v jejím boji proti peklu. V tomto smyslu publikoval M. S. Hosmann protokoly z procesu s Nickelem Listem jako „případný pomník Boží vlády“, přičemž se knižata jeví jako „Bohem vyvolené nástroje“.¹⁵⁹

Krutý trest na jedné straně obnovoval spravedlivý božský řád a chránil společnost před Boží odplaton, na druhé straně posílalo jeho veřejný výkon také soudržnost obyvatelestva poslušného zákonů, které se mohlo společně distancovat od pachatelů. Nahromaděná agresivita se zaměřila na zločince, nikoli na vládců. Bláši Minderer byl roku 1548 v Ravensbergu odsouzen k tomu, aby byl dosmýkáán k šibenici. Tam mu měly být údy a hřbet na devětkrát zlámaný, pak měl být za své vraždy vpleten do kola, pak za krádeže oběšen a konečně za několiknásobné zháštví upálen. Ještě Friedrich Schwan („Sonnenwirthle“) zemřel roku 1760 v kole. Takové tresty měly především zastrážovat. Cesta tedy vedla od sankcionování odlišného chování k vštípení a upevnění normy ve společnosti. Veřejná poprava vzbudila „u mnoha diváků osvobodující vědomí, že z toho zase jednou vyklouzl“,¹⁶⁰ a pro společnost, jež se sama očišťovala, tak plnila funkci katarze.

Během raného novověku násilí pozvolna ustupovalo; zároveň se změnila i praxe výkonu trestu. Obyvatelstva přibývalo, zároveň však klesal počet vynesných a vykonaných rozsudků smrti. Ve Frankfurtu se konalo v 15. století ještě 317 poprav, kdežto v 16. století 248, v 17. už jen 140. V Curychu klesl jejich počet z 569 v 16. století přes 327 v 17. století na 145 v 18. století. Tento vývoj byl nesen jednak mírnějším postupem soudů, jednak ubýváním násilností. Vliv na trestní praxi mělo zejména osvícenství. Trest smrti se teď udílel jen za nejtěžší zločiny. Jelikož postupné tresty a vypovídání ze země, jímž se do té doby pokutovaly menší delikty, odsouzené deintegravaly a nakonec zvyšovaly kriminalitu, přicházely více ke slovu káznice. Tam se měli „napravit“ žebřáci, zlo-

ději a ženy, které zahubily své děti. Ve švábském kraji zřídila řada malých územních celků společně krajské káznice v Buchloe (1722), v Ravensburgu (1725) a v Oberdischingen (1789); také v holštynském Glückstadtu byla v letech 1736–1739 zřízena káznice.

Když se o 18. století v literatuře často mluví jako o století banditů, nesouvisí to ani tak s prohlubující se chudobou a z ní plynoucí vyšší kriminalitou, jako spíše s měněním se, citlivějším vnímáním tohoto jevu jak vrchností, tak obyvatelestvem. To, co bylo v době pozdně středověkých opovědí nebo řádění žoldnéřských vojsk v 17. století naprosto normální, chápalo se teď jako něco nepatřičného. Zvýšený blahobyt širokých vrstev právě v konfrontaci s chudobou mas vyvolával vyšší obavy z majetkové kriminality. Lepší organizace státní správy, jež dopadla více zločinců, vyvolala kromě toho u soudců i historiků dojem, že kriminalita stoupá, i když to souvisí jen s lepší informovaností.

Již v 16. století byly v jižním Německu vystavovány zatykače se jmény a popisy hledaných osob. Rozesílaly se úřední zprávy s doznáními dopadených žhářů do sousedních panství. Náklady (opisy, poslové) však byly tak vysoké, že úspěch, zvlášť když šlo o vzdálenější oblasti, byl omezený. Doznání vynucená mučením byla často sporná a výpovědi nebyly vždy prověřovány.

Ostraha a razie se zprvu prováděly jen při konkrétních příležitostech, koncem 16. století už prováděly soudci vrchnosti razie systematické. Ve 20. a 30. letech 18. století zesílilo pronásledování žebřáků, podvodníků a Cikánů nejen v celé říši, ale také ve Francii, kde represe za „velkého zavírání“ mezi léty 1724 a 1733 dosáhly vrcholu. Likvidace žebroty probíhala ve dvou rovinách: Na jedné straně zajišťovalo systematické zřizování chudinských pokladen zaopatřování potřebné chudiny na venkově, na druhé straně byly k převýchově přaceschopných žebřáků a zločinců zaváděny káznice a donucovací pracovní. Francie vybrala ve 20. letech 18. století centrálně 150 ústavů, kde měli přijímat žebřáky; ve druhé fázi represe byly od roku 1768 zřizovány *Dépôts de Mendicité*.

Razie za účelem zatýkání žebřáků a podvodníků byly teď koordinovány bez ohledu na hranice. Při velkých procesech, jaký byl například veden proti bandě Staré Lisel, si úřady vyměňovaly akta ze starých procesů a protokoly výslechů. K dalšímu pronásledování se tiskly seznamy zločinců a osob zadřizených při razích a rozesílaly se jiným úřa-

dům. Salemské úředníci, kteří vyslychali Starou Lisel, nejenže využívali takových materiálů z jihoněmeckého a švýcarského prostoru, ale sestavovali z informací získaných při výsleších vlastní, aktualizovaný seznam.

Soudobá publicistika a populární literatura, ale i „úřední zprávy“, v nichž si úspěšní úředníci nebo duchovní především sami sobě vzdělávali pomůlky, stavěly na myšlu jednotlivých band a banditů. Ve všech těchto pramenech, ať už se týkaly „Sonnenwirthleho“, „Černého Veriho“, „Kostnického Hanse“, „Hannikela“, „Schinderhannese“, se v dialektickém procesu spojovaly věci jim jen připisované, mýty a skutečnosti. Už za Schinderhannesova života (byl popraven roku 1803) se na něj přenášely motivy z *Rinaldo Rinaldiniho*; na druhé straně mu možná tento román sloužil v některém ohledu jako předloha. V každém případě dovedl právě Schinderhannes využít nálady doby ve svůj prospěch, když například dával přednost olupování Židů a s oblibou se vydával za pomocníka chudých a rebela bojujícího za lepší svět. Nakonec se začala ujmát loupežných band i „náročná“ literatura.

Úspěšnost zatykačů ovšem závisela valnou měrou na aktivitě jednotlivých úředníků. Proslul württemberský vrchní komisař Jakob Georg Schäffer, který nejen roku 1782 zatkl Johanna Baptista Herrenbergera („Kostnického Hanse“), nýbrž také roku 1786 odvedl Jakoba Reinhardta („Hannikela“) z Churu do Sulzu, kde byl o rok později popraven. Teprve v 19. století banditismus opravdu ustoupil, když se zmodernizovala policie a vzaly za své malé státečky. Zločinnost jako povolaní se teď přesunula do jiných oblastí, jako byl třeba podvod.

Ještě silnější než cizí žebřáci a lupiči byli v raném novověku terčem projekcí Cikáni, neboť byli ještě méně zapojeni do společnosti a odlišovali se svým snědým zevnějškem. Proto se pronásledování na Cikány stále výrazněji soustřeďovalo, tím spíše, že tvořili nápadnou, jasně vymezenou a tím postižitelnou skupinu, již bylo skutečně možné likvidovat.

Cikáni

Nebezpeční cizinci

Všeobecná nejistota a latentní strach z nouze a zblácení krystalizovaly od 15. století kolem nově se vynořivší skupiny kočovníků, totiž Cikánů. Ve 14. století už je nacházíme všude na Balkáně, počátkem 15. století se pak první skupiny objevují ve střední Evropě, kolem roku 1420 také ve Francii a Itálii, roku 1425 dorazili do Španělska, počátkem 16. století dokonce až na periferii Evropy – na britské ostrovy a do Skandinávie. Často se jim říkalo „Tataři“, „pohani“ nebo „Egyptani“ (odtud anglické „gypsies“?). I když bylo koncem 18. století na jazykovědném podkladě určeno, že oblastí jejich původu je Indie, zůstává nejasné, zda všechny skupiny, jež shrnujeme pod termín „Cikáni“, mají vůbec stejný etnický kořen a jak dalece se tyto skupiny v průběhu doby etnicky a kulturně měnily. V některých evropských regionech se zformovaly i jiné kočovné skupiny, které co do původu měly s Cikány společného málo nebo nic, přestože žily podobným způsobem: například *Jenischen* v jižním Německu a ve Švýcarsku nebo *Natmandsfolk* v Dánsku.

Zpočátku byli Cikáni (vydávali se většinou za poutníky) přijímáni vysloveně s blahovůli; dostávali ochranné dopisy od císařů, králů a knížat, ve městech je hostili. Ale tento kladný vztah se brzy začal měnit. Spolu s diskriminací cizích žebřáků narůstala ve druhé polovině 15. století nedůvěra i vůči Cikánům. Pohybující se kolony budily strach v neposlední řadě proto, že byly omylem nebo přáchem spojovány s žoldněmi. Hoštění a obdarovávání teď byli hlavně proto, aby rychle táhli zase dál. Od 90. let 15. století přibývalo zemí, kde nebyli trpěni vůbec. Z Milána je vykazali roku 1493, v Německu totéž učinily říšské sněmy v Lindau a ve Freiburgu v letech 1497 a 1498. Španělsko je roku 1499 vyzvalo, aby se buď usadili, nebo do 60 dnů zemi opustili. Francie je vykazala roku 1510, Portugalsko 1526, Anglie 1530, Dánsko 1536, Švédsko ve 40. letech 16. sto-

- 71 Tamtéž, str. 24n.
 72 Thomas Fischer, *Städtische Armut* (viz poz. 15), str. 257.
 73 Markus Meumann, *Findelkinder, Waisenhäuser, Kindsmord. Unversorgte Kinder in der frühneuzeitlichen Gesellschaft*, München 1995, str. 62.
 74 Volker Hunecke, „Überlegungen zur Geschichte der Armut im vorindustriellen Europa“, v: *Geschichte und Gesellschaft* 9 (1983), str. 497.
 75 Thomas Fischer, *Städtische Armut* (viz poz. 15), str. 314.
 76 Peter Hirsch, „Ein Bettlerzeichen der Stadt Münster – Zeugnis für die „offene Armenfürsorge“ um 1600“, v: Franz-Joseph Jakob/Hannes Lambacher/Jens Metzendorf/Ulrich Wünzer (vyd.), *Stiftungen und Armenfürsorge in Münster vor 1800*, Münster 1996, str. 163.
 77 Tamtéž, str. 162.
 78 Sebastian Kreiker, *Armut, Schuld, Obrigkeit. Armenversorgung und Schulwesen in den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*, Bielefeld 1997, str. 105.
 79 Thomas Fischer, *Städtische Armut* (viz poz. 15), str. 253.
 80 Annemarie Kinzelbach, *Gesundbleiben, Krankwerden, Armut in der frühneuzeitlichen Gesellschaft. Gesunde und Kranke in den Reichsstädten Überlingen und Ulm, 1500–1700*, Stuttgart 1995, str. 383.
 81 Tamtéž, str. 377.
 82 Erich Viehöfer, „Das letzte Kapitel: Strafvollzug an Räubern“, v: Harald Siebenmorgen (vyd.), *Scharke oder Held? Historische Räuber und Räuberbanden*, Sigmaringen 1995, str. 175.
 83 Tamtéž, str. 175n.
 84 Gerhard Oestreich, „Strukturprobleme des europäischen Absolutismus“, v: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 55 (1968), str. 342.
 85 Tamtéž, str. 329–347.
 86 *Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum*, sv. 1, Altona 1753, str. 533–553.
 87 Tak je psáno ve šlesvicko-holštýnském nařízení z roku 1622, v: *Sammlung der hauptsächlich Schleswig-Holsteinischen gemeinschaftlichen Verordnungen*, Glückstadt 1773, str. 339n.
 88 Rheinheimer, *Großsolt* (viz poz. 9), str. 45.
 89 Tamtéž.
 90 Tamtéž, str. 46.
 91 Tamtéž.
 92 Martin Rheinheimer, „Jakob Gülich, ‚Trotzigkeit‘ und ‚ungebührliches Betragen‘ eines ländlichen Armen um 1850“, v: *Tyž* (vyd.) *Subjektive Welten. Wahrnehmung und Identität in der Neuzeit*, Neumünster 1998, str. 231.
 93 Tamtéž.
 94 Tamtéž, str. 233–235.
 95 Tamtéž, str. 236n.
 96 Dagmar Unverhau, „Armenverfassung und Armenversorgung im Amt Ahrensboök in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts“, v: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 110 (1985), str. 150–152.
 97 Rheinheimer, *Gülich* (viz poz. 92), str. 238.
 98 Tamtéž.
 99 Tamtéž, str. 239.

- 100 Tamtéž, str. 240.
 101 Tamtéž.
 102 Tamtéž.
 103 Tamtéž, str. 241.
 104 Tamtéž, str. 223.
 105 Tamtéž, str. 224.
 106 Norbert Schindler, *Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1992, str. 269.
 107 Arne Th. van Deursen, *Graf. Ein Dorf im 17. Jahrhundert*, Göttingen 1997, str. 259.
 108 Rheinheimer, *Großsolt* (viz poz. 9), str. 63.
 109 Tamtéž.
 110 Manfred von Essen, *Johann Daniel Lawütz und die Armenkolonie Friedrichsgabe*, Neumünster 1992, str. 105.
 111 Rheinheimer, *Großsolt* (viz poz. 9), str. 37.
 112 Tamtéž, str. 84.
 113 Dinges, *Bordeaux* (viz poz. 14), str. 334.
 114 Kreiker, *Kirchenordnungen* (viz poz. 78), str. 113.
 115 Helmut Bräuer, *Der Leipziger Rat und die Bettler. Quellen und Analysen zu Bettlern und Bettelwesen in der Messstadt bis ins 18. Jahrhundert*, Leipzig 1997, str. 90.
 116 Schindler, *Widerspenstige Leute* (viz poz. 106), str. 276.
 117 Helmut Bräuer, „... und hat seithero gebeltet“. Bettler und Bettelwesen in Wien und Niederösterreich während der Zeit Kaiser Leopolds I., Wien/Köln/Weimar 1996, str. 149n.
 118 Otto Ulbricht, „Die Welt eines Bettlers um 1775. Johann Gottfried Kästner“, v: *Historische Anthropologie* 2 (1994), str. 380.
 119 Robert Jütte, *Abbild und soziale Wirklichkeit des Bettler- und Gannertums zu Beginn der Neuzeit. Sozial-, mentalitäts- und sprachgeschichtliche Studien zum Liber Vagatorum* (1510), Köln/Wien 1988, str. 86.
 120 Tamtéž, str. 89.
 121 Martin Rheinheimer, „Identität und Kulturkonflikt. Selbstzeugnisse schleswig-holsteinischer Sklaven in den Barbarenstaaten“, v: *Historische Zeitschrift* 269 (1999), str. 323n.
 122 Ulbricht, *Welt eines Bettlers* (viz poz. 118), str. 378.
 123 Tamtéž, str. 376n.
 124 Andreas Blauret, *Sackgänger und Beutelschneider. Die Diebesbande der Alten Lisel, ihre Streifzüge um den Bodensee und ihr Prozess 1739*, Konstanz 1993, str. 23.
 125 Tamtéž, str. 54n.
 126 Tamtéž, str. 39.
 127 Carsten Küther, *Räuber und Ganner in Deutschland. Das organisierte Bandenwesen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Göttingen 1987², str. 80.
 128 Blauret, *Sackgänger* (viz poz. 124), str. 71.
 129 Tamtéž, str. 38.
 130 Tamtéž, str. 61.
 131 Ulbricht, *Welt eines Bettlers* (viz poz. 118), str. 393.
 132 Tamtéž, str. 376.
 133 Tamtéž, str. 394.

- 134 Tamtéz, str. 389n.
 135 Schindler, *Widerspenstige Leute* (viz poz. 106), str. 274.
 136 Tamtéz, str. 272.
 137 Stov. Wolfgang Behringer, „Kinderhexenprozesse. Zur Rolle von Kindern in der Geschichte der Hexenverfolgung“, v: *Zeitschrift für Historische Forschung* 16 (1989), str. 31–47; Hartwig Weber, *Kinderhexenprozesse*, Frankfurt a. M./Leipzig 1991; Týž, „Von der verführten Kinder Zauberei“, *Hexenprozesse gegen Kinder im alten Württemberg*, Sigmaringen 1996.
 138 Ullrich, *Welt eines Bettlers* (viz poz. 118), str. 392.
 139 Tamtéz.
 140 Blauert, *Sackgriewer* (viz poz. 124), str. 21.
 141 Tamtéz, str. 45.
 142 Schindler, *Widerspenstige Leute* (viz poz. 106), str. 284.
 143 Tamtéz, str. 285.
 144 Stov. Martin Rheinheimer, „Die Angst vor dem Wolf. Werwolfsglaube, Wolfsagen und Ausrottung der Wölfe in Schleswig-Holstein“, v: *Fabula* 36 (1995), str. 28–34.
 145 Monika Spicker-Beck, *Räuber, Mordbrenner, unschweifelndes Gesind. Zur Kriminalität im 16. Jahrhundert*, Freiburg i. Br. 1995, str. 95n.
 146 Tamtéz, str. 82.
 147 Tamtéz, str. 37.
 148 Tamtéz, str. 160.
 149 Michael Kunze, *Der Prozess Pappenhäuser*, Ebelbach 1981, str. 28.
 150 Spicker-Beck, *Räuber* (viz poz. 145), str. 190.
 151 Uwe Danker, *Räuberbanden im Alten Reich um 1700. Ein Beitrag zur Geschichte von Herrschaft und Kriminalität in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1988, str. 263.
 152 Florike Egmond, *Underworlds. Organized crime in the Netherlands 1650–1800*, Cambridge 1993, str. 20.
 153 Andreas Blauert, „Diebes- und Räuberbanden in Schwaben und in der Schweiz, an Bodensee und Rhein im 18. Jahrhundert“, v: *Siebenmorgen* (vyd.), *Scharke oder Hald?* (viz poz. 82), str. 61.
 154 Danker, *Räuberbanden* (viz poz. 151), str. 20.
 155 Küther, *Räuber* (viz poz. 127), str. 128.
 156 Tamtéz, str. 129.
 157 Kunze, *Pappenhäuser* (viz poz. 149), str. 296.
 158 Danker, *Räuberbanden* (viz poz. 151), str. 453.
 159 Tamtéz, str. 457.
 160 Richard van Dülmen, *Theater des Schreckens. Gerichtspraxis und Strafritual in der frühen Neuzeit*, München 1985, str. 177.
 161 Stov. Jacqueline Giere (vyd.), *Die gesellschaftliche Konstruktion des Zigeuners. Zur Genese einer Vorurteils*, Frankfurt a. M./New York 1996.
 162 Reiner Gronemeyer, *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhandlungen. Quellen vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Gießen 1987, str. 15.
 163 Tamtéz, str. 18–21.
 164 Tamtéz, str. 53.
 165 Johannes Gulter von Weineck, *Ratata*, Zürich 1616, cit. podle Gronemeyera, *Zigeuner* (viz poz. 162), str. 46.

- 166 Gronemeyer, *Zigeuner* (viz poz. 162), str. 29.
 167 František Graus, „Randgruppen der städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter“, v: *Zeitschrift für Historische Forschung* 8 (1981), str. 414.
 168 Werner Dankert, *Unehrliche Leute. Die verformten Berufe*, Bern/München 1963.
 169 Harald Richter, „Die Stellung der Zigeuner (Roma und Sinti) im Raume Bergedorf“, v: *Hamburgische Geschichts- und Heimatblätter* 12 (1988), str. 50.
 170 Martin Rheinheimer, „In die Erde könnten sie nicht kriechen“, *Zigeunerverfolgung im frühneuzeitlichen Schleswig-Holstein*, v: *Historische Anthropologie* 4 (1996), str. 353.
 171 Tamtéz, str. 355n.
 172 Tamtéz, str. 336.
 173 Gronemeyer, *Zigeuner* (viz poz. 162), str. 29.
 174 Martin Rheinheimer, „Das getötete Zigeunerkind. Zigeuner, Einheimische und Obrigkeit um 1700“, v: Richard van Dülmen/Erhard Chvojka/Vera Jung (vyd.), *Neue Blicke. Historische Anthropologie in der Praxis*, Wien/Köln/Weimar 1997, str. 275.
 175 *Althaischer Mercurius* 1765.
 176 Rheinheimer, *Zigeunerkind* (viz poz. 174), str. 281.
 177 Rheinheimer, *In die Erde* (viz poz. 170), str. 335.
 178 Rheinheimer, *Zigeunerkind* (viz poz. 174), str. 283.
 179 Tamtéz.
 180 Tamtéz.
 181 Tamtéz.
 182 Thomas Fricke, *Zigeuner im Zeitalter des Absolutismus. Bilanz einer einseitigen Überlieferung. Eine sozialgeschichtliche Untersuchung anhand süddeutscher Quellen*, Pfläfenweller 1996, str. 585n.
 183 Tamtéz, str. 588. Ohledně vlků stov. Rheinheimer, *Wolf* (viz poz. 144), str. 25–78.
 184 Stov. Rheinheimer, *Wolf* (viz poz. 144), str. 25–78; Týž, „Wolf und Werwolfsglaube. Die Ausrottung der Wölfe in Schleswig-Holstein“, v: *Historische Anthropologie* 2 (1994), str. 399–422.
 185 Ulrich F. Opfmann, „Daß sie den Zigeuner-Habit ablegen“. *Die Geschichte der „Zigeuner-Kolonien“ zwischen Wittgenstein und Westervald*, Frankfurt a. M. 1987 a) in: *de* 1996, str. 24.
 186 Rheinheimer, *In die Erde* (viz poz. 170), str. 331.
 187 Rainer Hehemann, *Die „Bekämpfung des Zigeunerunwissens“ im Willhelminischen Deutschland und der Weimarer Republik, 1871–1933*, Frankfurt a. M. 1987, str. 74–79.
 188 *Sammlung der (...) Verordnungen 1773* (viz poz. 87), str. 835.
 189 Tamtéz, str. 947–950.
 190 Rheinheimer, *In die Erde* (viz poz. 170), str. 345.
 191 K. Hollensteiner, *Aus vergangenen Tagen. Chronikbilder aus der Vergangenheit Oldenburgs in Holstein*, Leipzig 1882, str. 434.
 192 Rheinheimer, *In die Erde* (viz poz. 170), str. 343.
 193 Tamtéz, str. 344.
 194 Ernst Ritter, „Gelegenheitsfunde in mecklenburgischen und lauenburgischen Kirchenbüchern“, v: *Zeitschrift für Niedersächsische Familienkunde* 23 (1941), str. 22.